

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 342.5.071

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-4/1>

ОСОБЛИВОСТІ ЗАРОДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ БАНКРУТСТВА В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

THE PECULIARITIES OF THE ORIGIN OF THE INSTITUTION OF BANKRUPTCY IN KIEVAN RUS

**Бонтлаб В.В., д.ю.н., доцент,
завідувач кафедри цивільного, трудового та господарського права
Академія праці, соціальних відносин і туризму**

**Настюк А.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Академія праці, соціальних відносин і туризму**

Метою нашого дослідження є виявлення особливостей інституту конкурсного права в Київській Русі. Для досягнення даної мети ми проаналізували Руську правду, міжнародні договори та джерела, які розкривають звичаєве право русів.

Ми прийшли до думки, що для кредитора пріоритетом виступало не покарання боржника, а створення сприятливих умов для повернення їм боргу. Аналізуючи статті 54 і 55 Руської Просторової редакції по Троїцькому І списку було виявлено механізми захисту відчуження майна і втрати свободи добросовісного купця та можливість врегулювання протиріч між боржником та кредитором без застосування санкції через процентування боргу і часткового обмеження дієздатності боржника, як гарантії повернення боргу. Звичаєве право та побут русів вказував на важливість збагачення в їхній культурі. Кредитору вигідніше було отримати борг з відсотками пізніше, чим частку боргу сьогодні.

У нашому дослідженні було виявлено, що недобросовісність боржника визначалась із релігійних норм, під впливом яких законодавець розділяв настання юридичного факту, як наслідок волі Божої або як вплив нечистого: пияцтво, ігроманія, обман, шахрайство.

Аналіз першоджерел вказує на те, що причиною не застосування до боржника смертної кари, як в Законах 12 таблиць та Скандинавському звичаєвому праві, слугувало те, що мертвий боржник не зможе віддавати відсотки за борг. Слід зазначити, що звичаєве право в Київській Русі дозволяло кровну помсту за вбивство родича, що, в свою чергу, могло створити ризики для кредитора. Відміна Ярославовичами княжим правом кровної помсти не слугувала гарантією, що вона зникла, так як хронологічні рамки між цими подіями були малі, щоб змінити світобачення русів.

У роботі було зазначено, що у звичаєвому праві судочинство направлене на забезпечення гармонії в суспільстві, що, в свою чергу, можна було досягнути в тому випадку, коли обидві сторони впевнені в справедливості судового рішення. Цей фактор теж сприяв тому, що відносини кредитора та боржника будувались на базі вироблення компромісу між сторонами. Кредитор не втрачав свого права вимагати майно та свободу у недобросовісного боржника, якщо той не міг вчасно розрахуватись за борг.

Нами було прослідковано, що ще одним механізмом повернення боргу був перехід людини в закупа. Закуп, відпрацьовуючи борг, обмежувався в правах та втрачав частково деліктоздатність, яка перекладалась на кредитора. Він мав відробити борг своєю працею, а при невиконанні взятих на себе зобов'язань переходив у власність господаря. Господар в деяких випадках сам міг стати банкрутом через дії закупа чи холопа, коли ті наносили шкоду третій стороні.

При не виконанні взятих на себе зобов'язань переходив у власність господаря. Господар, в деяких випадках, сам міг стати банкрутом через дії закупа чи холопа, коли ті наносили шкоду третій стороні.

Ключові слова: Княжа влада, Руська правда, кредитор, Київська Русь, купець, банкрут, неспроможність (банкрутство).

The purpose of our research is to identify the characteristics of the Institute of Bankruptcy Law in Kyivan Rus. To achieve this goal, we analysed the "Russka Pravda", international treaties and sources that reveal the customary law of the Rus people.

We concluded that for creditors, the priority was not to punish the debtor but to create favourable conditions for the repayment of the debt. By analysing articles 54 and 55 of the Russka Pravda's Spacious edition according to the Trinity I list, we identified mechanisms to protect the alienation of property and the loss of freedom of an honest merchant, as well as possibilities for resolving contradictions between debtor and creditor without applying sanctions through interest on the debt and partial restriction of the debtor's legal capacity as a guarantee of debt repayment. The customary law and everyday life of the Rus people highlighted the importance of enrichment in their culture. It was more profitable for the creditors to receive the debt with interest later than the share of the debt immediately.

In our study, it was revealed that a debtor's dishonesty was defined by religious norms, under which the legislator differentiated the occurrence of a legal fact as either the will of God or the influence of evil: drunkenness, gambling addiction, deceit, fraud.

Analysis of primary sources indicates that the reason for not applying the death penalty to the debtor, as in the laws of the Twelve Tables and Scandinavian customary law, was that the dead debtor would not be able to pay interest on the debt. It should be noted that customary law in Ruthenia allowed blood revenge for the murder of a relative, which, in turn, could create risks for the creditor. The abolition of blood revenge by the Yaroslavich princely right did not serve as a guarantee that it disappeared, since the chronological framework between these events was too small to change the worldview of the Rus people.

The study noted that in customary law, legal proceedings are aimed at ensuring harmony in society, which, in turn, could be achieved when both parties were confident in the fairness of the judicial decision. This factor also contributed to the fact that the relationship between the creditor and the debtor was built based on compromise between the parties. The creditor did not lose his right to demand property and freedom from a dishonest debtor if the latter could not pay off the debt on time.

We have traced that another mechanism for debt recovery was the transition of a person into serfdom. A serf, working off the debt, was restricted in rights and partially lost the capacity to commit delicts, which was transferred to the creditor. He had to work off the debt with his labour, and if the obligations assumed were not fulfilled, he passed into the ownership of the master. In some cases, the master himself could become bankrupt due to the actions of the slave or serf, when those caused harm to a third party.

Key words: Princely power, Russka Pravda, creditor, Kyivan Rus (Ruthenia), merchant, bankruptcy, insolvency.

Постановка проблеми. Слід зазначити, що розвиток конкурсного права в Україні відбувається під зовнішнім впливом без врахування традиційно-культурних особливостей українського народу. Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Австрійська та Російська імперії нав'язували українському народу свої або запозичені в інших країнах підходи до інституту неспроможності (банкрутства). Передумови формування конкурсного процесу в українських землях розпочались в Київській Русі.

Київська Русь, на відміну від багатьох інших держав Європи, приділяла велику увагу розвитку торгівлі. Русько-візантійські договори 907, 944 років стосувались встановленню торговельних правил та правового статусу купців, які прибували до Константинополя для продажу та купівлі товару. Костянтин Багрянородний у своїй книзі «Як управляти імперією» теж звертав увагу на логістичні центри Русі, через які проходили річкові маршрути по збиранню данини та транспортуванню її з метою продажу в інші держави. Отже, як внутрішня, так і зовнішня торгівля активно розвивалась в Київській Русі. Це, у свою чергу, збільшувало роль обігу товару та грошей в країні.

У Просторовій Руській правді були статті, призначенні регуляції лихварських відносин. Сторони вступали в правові відносини і заключали договори: продаж, позики, зберігання, укладання заповітів та інше. Із договорів виникали зобов'язання. Не виконання майнових зобов'язань мало юридичні наслідки, які прописувались в Руській правді. Поява цих норм в праві Київської Русі стало початком правової регуляції процесу визнання за вільною людиною неспроможності (банкрутства) та юридичних наслідків.

Оцінка стану наукового дослідження. Питання регуляції повернення боргів та відповідальності боржника в Київській Русі досліджували: Шершневич Г. Ф., Малишев К. І., Грушевський М. С., Толочко П. П., Яковлев О. О., Чорна Ю. В., Поляков Р. Б., Шевченко О. О., Мартинюк О. В., Шевченко А. Є., Кудін С. М та інші. У своїх роботах вони розкривали питання зародження та розвитку конкурсного права в Київській Русі. На нашу думку, слід більш в повній мірі розглянути фактори впливу звичаєвих та релігійних норм на правову природу зародження інституту банкрутства.

Дане питання потребує ще більш поглибленого розкриття та дослідження з метою формування нових підходів та збільшення дослідницького матеріалу для формування нових концепцій з метою вирішення спірних питань.

Метою нашого дослідження є здійснення аналізу норм Руської правди, які регулювали питання банкрутства (неспроможності) та виявлення їхніх особливостей і впливу внутрішніх факторів на їх формування.

Виклад основного матеріалу. В сучасному українському законодавстві згідно з кодексом України з процедури банкрутства дається наступне визначення поняття банкрутства. Банкрутство – це визначена господарським судом нездатність боржника, крім страховика або кредитної спілки, відновити свою платоспроможність за допомогою процедури санкції та реструктуризації і погасити встановлені у порядку, визначеному цим Кодексом, грошові вимоги кредиторів. Інакше, ніж через застосування ліквідаційної процедури або процедури погашення боргів боржника, а також віднесення страховика або кредитної спілки відповідно до рішення Національного Банку України до категорії неплатоспроможних, відповідно до Закону України «Про страхування» або Закону України «Про кредитні спілки» [1].

Починаючи із стародавніх часів, на початку утворення товарного виробництва і зародження грошово-кредитних відносин, почав зароджуватись конкурсний процес. Так як конкурсний процес став зароджуватись в рабовласницький період, то раб сприймався як річ. Тому логічно, що звернення стягнення за не виконання майнового зобов'язання

покладалось на самого боржника, а не на його майно. Дані норми ми знаходимо в законах Ліпід-Іштара (Шумер), Законах Хаммурапі (Вавилон) та асирійському праві XV–X ст. до н. е. [2, с. 39].

Перед державою стояло питання: боржник має нести майнову чи особисту немайнову відповідальність? Як слід діяти, коли боржник не може або не має бажання взяти на себе зобов'язання щодо повернення боргу? Перевагу віддали саме особистій немайновій відповідальності. Як правило до боржника застосовували фізичне покарання, продаж в рабство боржника, продаж в рабство членів його сім'ї [3, с. 55]. Згідно Ассирійського закону, боржника могли бити та тягати за волосся, калічити, проколувати вуха. Як покарання за несплату боргів на сході могли покарати ув'язненням в борговій в'язниці. [4, с. 414].

Щодо боргового рабства, то у зв'язку із загостренням соціальних протиріч почали переглядати даний концепт як міру покарання. В Древньому Єгипті за реформами Бокхоріса відмовились від боргового рабства, як покарання за несплату боргу [5, с. 18]. У Вавилоні за законами царя Хаммурапі боргове рабство замінили на трьох річне відпрацювання боргу [6, с. 59].

В Афінах під заставу, як гарантію повернення боргу можна було ставити як себе, так і майно. Заборонялось під заставу віддавати землю. Завдяки реформам Солоні була проведена Сісахфія, яка заборонила перетворювати громадян Афін в рабів і це призвело до неможливості ставити під заставу громадян міста. Реформа дозволила боржнику заставляти землю в іпотеку, як гарант повернення боргу, і якщо той не розраховувався вчасно, то земля переходила до кредитора [7, с. 21]. Отже, боржник ніс майнову, а не особисту немайнову відповідальність по відношенню до кредитора.

Великий вплив на розвиток конкурсного права відіграло Римське право. У ньому в законах дванадцяти таблиць були передбачені норми, які регулювали банкрутство. Боржнику, після того як він визнавав борг, було винесено судові рішення. Йому давали 30 днів, щоб повернути борг. Коли він відмовлявся від виконання взятих на себе зобов'язань, позивач вів його до себе та надягав на нього колодки вагою 15 і більше фунтів. Але боржник не ставав рабом позивача. На час ув'язнення він мав харчуватись за свій рахунок. Коли у боржника не було змоги харчуватись за свій рахунок, то позивач зобов'язаний був видавати йому в день муки в розмірі одного фунта. Можна було і більше, але це за бажанням утримувача. Під час перебування в ув'язненні боржник міг помиритись з позивачем. Але коли вони не мирились, то він перебував в ув'язненні 60 днів. Отже, 60 днів позивач міг обмежувати свободу боржника після рішення суду. Протягом ув'язнення його тричі приводили до претора на коміціум і той оголошував борг. Якщо боржника привели до претора третій раз і борг був не повернутий або сторони не досягнули примирення, то його страчували або продавали за кордон. Отже, позивач після 60 днів, коли борг був непогашений, міг вбити боржника або продати його в рабство за кордон. Зробити боржника своїм рабом позивач не міг. Закон дозволяв боржника розрубати на частини. Дані норми були прописані в третій таблиці в шести пунктах [8, с. 41–42]. Малешев К. І. вважав, що римляни видавали себе та членів своєї родини кредитору в заставу по причині своєї бідності [9, с. 5].

Аналізуючи відповідальність боржника за несплату боргу шляхом розрубання його на частини Шершневич Г. Ф. вважав, що метою такого покарання є не відшкодування матеріальних втрат, а вдовolenня помсти кредитора [10, с. 2].

У Норвегії теж практикували практику розрізання боржника і, згідно їхньому древньому праву, від нього можна було відрізати ту чи іншу частину тіла [10, с. 3]. Тут теж покарання являється помстою, тобто мораль-

ним задоволенням, а не відшкодуванням матеріальних збитків.

Пізніше в Римі був прийнятий Закон Петелія і Папірія. Згідно цього закону заборонялося боржника, який не міг виконати взяті на себе зобов'язання, перетворювати у раба. Він ніс відповідальність своїм майном та честю. Це стосувалося саме громадян Риму. Цей закон, на відміну від Руської правди, скасував боргове рабство.

Ю. В. Чорна притримується думки, що саме Закон Петелія ознаменовує початок зародження інституту банкрутства, так як саме цього часу зобов'язання забезпечується майном, а не безпосередньо боржником [11, с. 30]. Радзивілюк В. В., у свою чергу, вказує на те, що раб, згідно Римського права, вважався майном.

Досліджуючи питання появи в українському праві норм, які регулювали питання конкурсного права, слід починати з приходу до влади правлячого дому Рюриків.

Орієнтуючись на джерельну базу, проблеми стягнення боргу із-за неможливості боржника виконати взяті на себе зобов'язання виникли ще в період Київської Русі. Дане питання князівська влада намагалася врегулювати в правовому полі через писане законодавство. Руська правда – збірник княжих та звичаєвих правових норм, частково торкалась питання необхідності повернення боргу та правових наслідків, коли боржник це не міг здійснити.

Руська правда Просторової редакції Троїцького I списку була структуровано побудована. Статті 47 по 62, 64 торкались питання появи боргів та умов їх повернення і зміни правового статусу боржника [12, с. 30–31].

В статті 47 Руської правди Просторової редакції Троїцького I списку вказується на те, що якщо кредитор буде вимагати кошти у боржника, а той почне відмовлятися, то кредитору слід виставити свідків і ті мають присягнути. В такому випадку кредитор може взяти свої гроші, так як боржник не віддавав їх протягом ряду років. Боржник за те, що не віддавав гроші мав кредитору заплатити 3 гривні [13, с. 30]. Аналіз статті 52 вказує на те, що кредитор міг забрати борг без свідків тільки в тому випадку, коли сума боргу не перевищувала 3 гривні. Кредитору, щоб отримати борг, слід було присягнути. Коли ж сума була більша, то позичальник втрачав право на стягнення боргу, навіть коли він присягне. Законодавець ставив це у вину кредитору, так як той не подбав про свідків [12, с. 30].

Статті 51, 52 стосувались регуляції процентних ставок. Суми, отримані через великі проценти могли в багато раз перевищувати сам борг і стати непомірним тягарем, який приводив до неможливості боржника нести свої майнові зобов'язання перед кредитором. Тільки завдяки Уставу Володимира Всеволодовича у статті 53 вдалося полегшити становище боржників через встановлення обмежень на отримання загальної суми від боргу за проценти. У свою чергу, коли процент встановлювався у 10 кун в рік, то обмежень від загальної суми не було [13, с. 30]. Ці міри заохочували встановлювати довгострокове погашення боргу. Цими діями намагались попередити банкрутство.

В Руській правді Просторової редакції Троїцького I списку в статті 55 вказано, що якщо купець відправить в подорож з чужими грошима і потрапить у корабельну аварію або на нього нападуть вороги або відбудеться пожежа, тобто втрата майна відбудеться у зв'язку з подіями, які сталися незалежно від волі купця, то людина, чії гроші були втрачені купцем, не має права чинити насилля над своїм боржником і не має права продати в рабство боржника та його майно. Але добросовісність купця не призводить до списання боргу. Боржник зобов'язується повернути втрачені гроші власнику, але сума боргу розбивається на більш тривалий період. Законодавець пояснює це тим, що нещастя це від Бога, а купець не винен. Законодавець вважає, що зазначені форс-мажорні обставини склалися з волі Бога, а не із умислу купця [12, с. 30–31].

Але є і інша процедура відшкодування купцем боргу, коли обставини були інші. Якщо купець гроші пропив або програв і своїми божевільними діями наніс збиток чужому товару, то в такому випадку постраждала сторона має право вимагати негайного повернення боргу. Якщо купець не мав змоги розрахуватись по своїх зобов'язаннях, то постраждалі мають право забрати його майно та продати купця в рабство, щоб компенсувати свої втрати. Рішення про продаж купця та його всього майна приймали власники втрачених грошей та товару [13, с. 31].

Вченими виділяється два види неплатоспроможності: необережне банкрутство, яке виникало не з вини боржника і умисне банкрутство, яке виникало із-за легковажності купця [14, с. 281].

В нормі статті 54 Руської правди Просторової редакції (Тоїцький I список) ми бачимо бажання законодавця захистити добросовісного купця від розорення. У кредитора, при втраті його грошей та товару, не було правових підстав вимагати всю суму одразу. Сума боргу розбивалася на роки і купець кожного року мав сплачувати частину боргу. Цим правилом законодавець створював сприятливі умови для добросовісного купця боржника зберегти його бізнес. Разом з тим законодавець не щадив недобросовісного купця боржника. Постраждала сторона мала право за своєю волею відчужити собі все його майно в швидкому порядку та продати боржника.

В законах дванадцяти таблиць як і в Руській правді, коли боржник не виконує вчасно взяті на себе зобов'язання, то правовими наслідками могла стати втрата боржником свободи шляхом переходу його в Римському праві до стану рабів, а в Руському праві – до холопів [15, с. 180], [12, с. 30–31]. Але на Русі на вимогу кредиторів конфісковували все майно боржника і санкціонувався його продаж. Яковлев О. О. вказав на те, що при умисному доведенні того факту, якщо боржник помирав, то борг перекладався на спадкоємців [16, с. 142]. В таблиці 3 Закону 12 таблиць не вказувалося, що у боржника забиралося все його майно в обов'язковому порядку на прохання кредитора. Кредитор мав право тільки ув'язнити на 60 днів боржника і вимагати від нього борг або сподіватися на те, що цей борг сплатить третя сторона саме із цією вимогою [8, с. 41–42]. Приводячи боржника тричі на форум кредитор мав надію, що сам боржник або близькі до нього люди, соромлячись перед іншими людьми знайдуть гроші і заплатять борг.

В Руській правді Просторової редакції Троїцького списку згідно статті 54 була можливість продовжити строк або погашення боргу, але ця процедура вступала в силу тільки в тому випадку, коли боржник добросовісно виконував взяті на себе зобов'язання. В такому випадку кредитори не мали права забрати як майно боржника, так і продати його в холопи. Різниця полягала в тому, що Руська правда не встановлювала, на відміну від законів 12 таблиць, точних термінів продовження строків щодо повернення боргу. Також згідно статті 54 не обмежувалась свобода боржника. Він міг, знаходячись на волі, продовжити збирати кошти, щоб повернути борг [13, с. 30–31]. У той час, як в законах 12 таблиць кредитор після рішення суду або визнання боргу мав право тільки 30 днів, щоб повернути борг. Якщо протягом 30 днів боржник не виконував взяті на себе зобов'язання, то кредитор вів його на суд і, якщо боржник не виконав добровільно судового рішення, кредитор міг ув'язнити його в себе дома на строк 60 днів. Боржник до того, як його продадуть в рабство або вб'ють, мав 90 днів, щоб сплатити борг, із яких 60 днів він перебував в ув'язненні у кредитора [8, с. 41–42].

В Законах 12 таблиць (таблиця третя) на відміну від статті 54 Руської правди не враховувались причини неможливості боржника сплатити борг. Норми в третій таблиці 12 таблиць намагались не стільки компенсувати втрати кредитора як це був акт помсти, де намагались покарати боржника через його ув'язнення і побиття. Тільки пізніше

в 326 році у законі Петелія відмінилось боргове рабство за умови добросовісності боржника. Саме тоді розділяється як невинність, добросовісність та злий умисел в поведінці боржника [11, с. 30]. Руська Права в статті 54 враховувала настання форс-мажорних обставин і, що втрата грошей і товару настала без злого умислу з боку боржника. Недобросовісного боржника у першу чергу хотіли не покарати, а створити умови для повернення боргу. Ми припускаємо, що торгівельні відносини в Київській Русі мали більший пріоритет, чим в Древньому Римі, тому розвивались більш стрімко.

Слід зазначити, що стаття 54 має свій спеціальний суб'єкт регуляції правових відносин, яким виступав купець-боржник. Аналіз статті 54 Просторової правди показує, що законодавець був зорієнтований, в першу чергу, компенсувати втрати кредитора, не розоряючи без вагомих підстав купця [12, с. 30–31]. Добросовісному купцю давалось достатньо часу, щоб він міг повернути кредиторів гроші. Законодавець був зацікавлений, щоб сторони критично не постраждали і між ними не виник конфлікт.

В статті 55 Просторової правди розкриваються ще одні обставини щодо банкрутства. В даній статті встановлена черга пріоритетності в погашенні боргу після відчуження майна у боржника. Коли купець, який винен багатьом гроші, візьме товар у іногороднього або іноземного купця, який не знав про борги, і не заплатити йому гроші, то недобросовісного купця слід відвести на торг, де зможе продати його майно та і самого недобросовісного купця. Причиною того, чому купець не може передати гроші іногородньому купцю за товар може слугувати те, що місцеві купці, яким боржник винен гроші будуть перешкоджати йому, так як захочуть, щоб з ними розраховались першими. Але законодавець в даному випадку чітко встановив порядок по якому мають передаватися борги. Спочатку розраховуються з князем, якщо перед ним боржник має борг, наступний свої гроші отримує іногородній купець і тільки після цього розраховуються з місцевими купцями [13, с. 31].

У зазначеній статі теж є спеціальний суб'єкт іногородній купець або іноземний купець, який продавав покупцю товар але не отримувал від нього гроші. Цей купець виступає не боржником, а кредитором і він має бути не місцевим.

Важливим аспектом про який нам вказує дана стаття є те, що боржник міг мати декілька боргів і навіть міг бути винним князю, але разом із тим залишався на волі і був при своєму майні, адже його майно і він сам продавався тільки при обмані іногороднього купця. Ми вважаємо, що боржник про якого йдеться в статті 55 фактично вже був нездатний виконувати взяті попередньо на себе зобов'язання, так як вчасно не розраховувався з кредиторами [12, с. 31]. Саме цим можна пояснити те, що кредитори могли блокувати договір купівлі і продажу не даючи боржнику заплатити гроші за товар іногороднього чи іноземного купця. Боржник обмежувався в своїх правах, так як був неспроможний заплатити вчасно борг і тільки з волі кредитора у нього не відчужили майно та не продали в холопи, так як діяла практика передачі боржника кредиторю для самостійного врегулювання питання [3, с. 56].

Фактично нездатність боржника згідно статті 55 виконати взяті на себе зобов'язання місцевим кредиторам, накладало обмеження на нього в сфері цивільно-правових відносин [13, с. 31]. Йому можна було мати справу тільки з місцевими купцями. Ці обмеження вводились із-за його недобросовісності. Торгові справи з іногородніми та іноземними купцями йому категорично не рекомендувалось мати. Причиною також могло слугувати те, що іногородній купець, на відміну від місцевих, не був зацікавлений у тому, щоб давати час недобросовісному боржнику, так як він був не місцевий і не міг ні чекати, ні контролювати повернення боргу.

Ми можемо припустити, що коли боржник об'являвся банкрутом і була можливість продати боржника з його майном, кредитори не йшли на цей крок, а давали йому можливість відпрацювати борг протягом певного часу. Але вони могли перешкоджати грошовим операціям боржника, не даючи йому можливості заплатити іногородньому купцю за товар. Якщо іногородній купець не отримувал грошей, то це запускало процедуру банкрутства, яка вела до продажу майна та самого боржника, щоб за отримані гроші компенсувати втрати кредиторів. Зазначена стаття запобігала можливості вступати в цивільно-правові відносини банкруту з іногороднім купцем. Вступ в правові відносини боржника з чужинцем мав відбуватись виключно за згодою кредиторів, щоб вони не перешкоджали боржнику виконати взяті на себе зобов'язання, не давши йому розраховатись.

Законодавець вважав, що спочатку слід захистити інтереси князівської влади і повернути борг князю [17, с. 104]. Наступним мав право отримати борг іногородній або іноземний купець [18, с. 71]. Так як він приїхав з іншого міста або країни і, на відміну, від місцевих не знав про недобросовісність та ненадійність купця. Фактично він ставав жертвою шахрайства. Місцеві купці на відміну від іноземця та іногороднього, мали добре знати боржника і розуміти всі ризики, коли вони йому давали гроші. Тому тільки після повернення боргу князю та іноземному купцю, залишки суми ділились між ними.

Пріоритетність повернення боргу іноземним торговцям, збереглися і далі. Стаття 10 договору Смоленського князя Мстислава Давидовича з Ригого, Готландом та німецькими містами 1229 року теж торкалась норм конкурсного права. В статті 10 вказується на те, що пріоритет при стягненні боргу мають іноземні купці. В Русі це купці з Риги, Готланда та інших німецьких міст. В німецьких землях руські купці [16, с. 142], [10, с. 58–59]. Це, на нашу думку, визначено зацікавленістю обох сторін в торгівлі. Тому для сприяння як торгівлі між містами, так і з іншими країнами, була введена дана норма, щоб запобігти шахрайству, а якщо це станеться, то надати іногороднім та іноземним купцям перевагу при відчуженні майна і свободи (ставав холопом)

Більше всього незахищеними, згідно статті 55 по відшкодуванню боргу, виступали місцеві кредитори [12, с. 31]. Боржник після продажу його в холопи, втрачав зобов'язання повертати борг і кредитори могли розраховувати тільки на ті залишки від продажу боржника та його майна, коли до них дійде черга. Але це за умови, що іноземець не знає про недобросовісність боржника. Місцеві кредитори були зацікавлені в тому, щоб повідомити іноземця про те, що його партнер банкрут і всі його прибутки йдуть на відшкодування боргу. В цьому випадку, ймовірно, іногородній купець втрачав своє привілейоване право першим отримати свій борг. Можливо, законодавець таким чином розробив механізм запобігання шахрайству щодо торговельних операцій з іногородніми та іноземними купцями.

При розподілі майна та коштів за проданого боржника між місцевими кредиторами теж діяла правила. Якщо кредитор неодноразово брав проценти з боржника, то при розподілі майна останнього між місцевими кредиторами втрачав своє право отримати частку [18, с. 71]. Отже, вперше задовольнялися інтереси тих, хто ще не отримав кошти від боржника.

Недобросовісний боржник, який не міг вчасно повернути свій борг, за домовленістю одного або навіть декількох кредиторів отримувал можливість отримати додатковий строк, щоб повернути борг уже з процентами. Кредитори не просто хотіли повернути свої гроші, вони хотіли їх з процентами. Чим довше боржник не міг розраховуватись, тим більше проценти він платив. Фактично майно боржника вже йому в повній мірі не належало. Він міг ним ще користуватись але розпоряджатись вже не міг

без дозволу кредиторів. Вони могли не дати йому віддати гроші за товар іногородньому купцеві. Але в такому разі майно і сам боржник продавались і іногородній ошуканий купець отримував пріоритетне право після князя в поверненні свого боргу.

Дана стаття вказує на те, що місцеві кредитори не були зацікавлені при оголошенні їхнього боржника банкрутом в продажі всього його майна та його самого. Причину ми бачимо в бажанні кредиторів повернути собі всі втрачені гроші, а майна боржника та його ціни продажу в холопа могло не вистачити для покриття всього боргу. Якщо боржник взяв гроші або товар і він був втрачений не із-за вини боржника, то час на повернення боргу дається обов'язково і боржник протягом кожного року мав покривати частину боргу.

Аналізуючи статті 54 та 55 ми приходимо до думки, що вимога повернення боргу без продовження строку його погашення застосовувалась до недобросовісних боржників [13, с. 31]. Недобросовісним боржником являвся купець, який пропивав або програвав гроші, товар кредитора, шахрай, який обманював або не надавав інформації, що має багато боргів.

Ми бачимо, що законодавець не мав бажання завдати шкоди добросовісному купцю і давав можливість недобросовісному купцю домовитись з кредитором і не доводити ситуацію до банкрутства.

Причин такої позиції законодавця ми бачимо декілька:

По-перше, згідно світобачення русів дуже важливо стояло питання особистого збагачення. Ще араби помітили те, що руси доволі боляче реагують на багатства, які пройшли повз них. Руси завжди мають при собі мечі бо мало вірять один одному і підступ у них звичайна річ. Якщо у руса з'явиться хоча б маленький масток (майно), то його із задрощів може пограбувати або вбити навіть товариш або рідний брат [19, с. 49]. Рус, коли відходив справити нужду, то брав з собою трьох товаришів [20, с. 271–272]. Ймовірно це робилось з тією метою, що троє ніколи не порозуміються, щоб вбити та пограбувати четвертого. Руси не займалися ніякою справою окрім війни та торгівлі. Руси навіть боялись передавати майно синам, тому по закону спадщина передавалась тільки дівчатам. Хлопці усадковували тільки зброю [21, с. 157]. Ймовірно, батько був зацікавлений в тому, щоб його сини не отримували зиску із смерті своїх братів та сестер. З цих даних ми зробили висновок, що бажання до накопичення багатств відіграло велике значення в житті русів. Тому бажання повернути свої гроші для них було пріоритетнішим чим покарати боржника. Слід звернути увагу на те, що навіть до недобросовісного боржника кредитор може з своєї волі дати час на відшкодування збитків.

По-друге, прийняття християнства мало вплинути на зміни в моральних цінностях законодавця. Із суджень законодавця добросовісний боржник не зміг виконати свої зобов'язання з Божої волі [12, с. 31]. Отже, коли вимагаєш одразу покарати боржника і не даєш йому часу на відшкодування боргу, то тим саме звинувачуєш Бога, адже саме його воля, а не дії боржника сприяли втраті товару або грошей. Слід зазначити, що християнство пропагандувало прощення. В нашому випадку борг не прощався але боржнику давали можливість розрахуватись.

По-третє, слід розуміти, що на даному витку розвитку Київської Русі залишалися сильні позиції звичаєвого права, що, у свою чергу, мало б впливати на судочинство. Як зазначає Хашатулла Бехруз звичаєвому судочинству головне забезпечення гармонії. Гармонія відновлюється тоді, коли обидві сторони впевнені в справедливості судового рішення. Правосуддя виступало як засіб примирення, а не як інструмент чіткого застосування позитивного права [22, с. 157]. Згідно світобачення русів добросовісний боржник купець був не винний як в своїх очах, так і суспільства. Якщо у нього одразу забрати майно та про-

дати його в холопи, члени його роду будуть вважати, що це не справедливо і можуть мстити.

Але продаж в рабство та конфіскація майна не були єдиною можливістю заставити боржника розрахуватись по взятим на себе зобов'язанням. Людина, яка не могла розрахуватись за борги, переходила із стану вільної в стан закупа. Закуп мав своєю працею або поверненням грошей відпрацювати борг і на момент цього відпрацювання він частково обмежувався в правах. Закуп не був холопом як і рабом римлянин, якого на 60 днів утримував в колодках позивач [12, с. 31–32, 34], [8, с. 43–44].

В країнах Стародавнього Сходу боржники теж спочатку несли відповідальність своєю свободою. В Древньому Вавилоні знайшли компроміс. Згідно законів Царя Хамурапі в статті 117 вказувалось на те, якщо чоловік має борг, то він має розрахуватись сріблом, якщо він не розрахувався сріблом, то віддає в кабалу на свій вибір когось із своєї сім'ї, а це може бути дружина, син, донька. Вони мають служити три роки, а на четвертий рік їх слід відпустити [8, с. 13]. Отже, довічне рабство замінювалось відробленням боргу у визначений термін, що схоже із закупами в Київській Русі.

Закупа не можна перетворити в холопа за те, що йому дають хліб. В законах 12 таблиць кредитор мав видавати певну міру хліба кожні 60 днів. Якщо боржник не відпрацює вказану суму протягом певного часу, то має повернути отримане від хазяїна. Після відпрацювання або повернення боргу закуп стає вільним [8, с. 41; 13, с. 31].

Відпрацьовуючи борг закуп обмежувався в свободі пересування і мав своєю роботою відшкодувати господарю борг. Якщо закуп відмовлявся відпрацьовувати борг та тікав, то у такому випадку правовий статус боржника знову мінявся і він переходив в стан холопа. Закуп, для відпрацювання боргу, прикріплювався до господарства господаря і не мав без дозволу його покидати. Свій статус закупа боржник носив до моменту повернення боргу шляхом відпрацювання своєю працею або повернення суми боргу. Законодавець передбачив випадки, коли закуп міг покинути свого господаря, коли відкрито відправлявся шукати гроші, щоб сплатити борг, або коли закуп утече до князя, щоб отримати захист за незаконні дії господаря по відношенню до закупа [12, с. 31].

Статус закупа носив тимчасовий характер і захищав інтереси обох сторін. Господар отримував борг у вигляді відробітку боржника, а боржник залишався із своїм майном, а після погашення боргу повертав свій попередній правовий статус.

При відпрацюванні боргу господар міг наносити тілесні ушкодження закупа і не нести за це відповідальності. Законодавець вказував на те, що якщо закупа б'ють за діло, то господар не винен. Але якщо закупа б'є безпідставно п'яний господар, то за побиття закупа слід платити як за побиття вільної людини [12, с. 31].

Відпрацьовуючи борг, закуп міг його збільшити, якщо наносив збитки майну господаря. Як правило це ті випадки, коли шкода майну господаря завдавалась з вини закупа. Таким чином борг закупа міг збільшуватись і строк відробітку збільшувався автоматично. Михайло Грушевський вважав, що за таких обставин закуп міг відробляти до кінця свого життя [23, с. 321–322].

Закуп міг позбутися боргу і запобігти банкрутству, якщо кредитор пробував його незаконно продати в холопи. В такому випадку всі зобов'язання по сплаті боргу до закупа скасовуються. Закуп стає вільним та отримує від господаря 12 гривень за образу. Господар не мав із закупа взяти більше грошей чим передбачав борг, то господар має повернути всі переплачені гроші та заплатити закупа 12 гривень за образу [13, с. 31].

Ми вважаємо, що законодавець через перехід людей в закупа намагався виробити механізм запобігання банкрутству, де в боржника вилучали все його майно, а він

сам продавався в рабство. Закуп зберігав своє майно і міг виконувати княжі повинності. Цим законодавець намагався досягнути те, що кредитору безпечніше було експлуатувати закупа чим холопа. Наприклад, якщо холоп вдарить вільну людину, то його власник мусить заплатити 12 гривень. Якщо власник відправить холопа торгувати, а той заборгує комусь, то власник мусить з своїх коштів оплатити борг холопа.

При даних обставинах дії холопа могли заподіяти збитки третій стороні і господар мусив брати на себе відповідальність по компенсації збитків і, якщо сума боргу була занадто великою, то холоп тим самим міг спровокувати банкрутство свого господаря, який міг потрапити в процентну кабалу, втратити частину або навіть все майно або перейти в стан закупа або холопа.

Висновки. Зародження інституту статутного права мало в Київській Русі свою специфіку. Руська правда, на відміну від законів 12 таблиць, не ставила за головну мету покарати банкрута, продавши його. Вона не намагалась принижувати гідність вільної людини, як це відбувалося в законах 12 таблиць, а насамперед намагалась створити умови повернення кредитору його коштів, а при недобросовісності боржника ще й отримати їх з процентами.

У добросовісних купців, за умови статті 54, заборонялося кредиторами відчужувати їх майно та холопити, так як боржнику руське право дозволяло повертати борг частинами кожного року. Щодо недобросовісних купців, Руська правда їх не захищала і вони мали домовлятися з кредиторами. Ми вважаємо, що на дану норму права вилінули релігійні норми, які враховували причини втрати товару та грошей. Якщо товар був втрачений по волі Божій (форс-мажор), то слід захистити таку людину. Якщо товар пропав із-за того, що християнин піддався на спокусу сатани і своєю гріховною поведінкою спричинив борг, то його держава захищати не буде і його долю вирішують кредитори.

Князівське судочинство під впливом звичаєвого права в питанні відповідальності божника за несплату боргу, в першу чергу, керувалось встановленням гармонії між людьми та погашенням конфлікту між групами шляхом побудови альтернативного виходу. Саме світобачення русів в їх бажанні повернути свої кошти і ще й по можливості підзаробити, спонукало до співпраці з боржником і продовженні строків погашення боргу з деякими обмеженнями в правах.

Руська правда, на нашу думку, не вимагала смерті боржника при заподіяні ним матеріальної шкоди кредитору із-за впливу звичаєвого права, яке культивувало кровну помсту за принципом Таліону (життя за життя). Також тут знову спрацював фактор, що мертва людина не здатна заробити кошти, щоб компенсувати в повній мірі втрати боржника. Тому кредитор був зацікавлений, щоб боржник був живий і, щоб у нього була можливість повернути або відпрацювати борг.

Ще одним із способів відпрацювання боргу було переведення боржника в стан закупа, що вело за собою обмеження його дієздатності. Обмеження дієздатності давало можливість кредитору утримувати в себе боржника, але, на відміну від закону 12 таблиць, без колодок, і не з ціллю ув'язнити, а створенням умов відпрацювання боргу, хоча як в Римі, так і на Русі кредитор при обмеженні свободи боржника зобов'язаний був його кормити. Відпрацювання боргу закупом більше схоже на закони царя Хаммурапі чим на Закони 12 таблиць, але без чіткого строку відпрацювання і обов'язковості повернення всього боргу навіть того, що виник за шкоду майну кредитора. Князівське законодавство створювало умови, що кредитору краще було мати справу закупом чим з холопом. Причиною відчуження в боржника майна та свободи було не тільки не сплачений борг, але й небажання боржника знайти компроміс з кредитором або недобросовісна поведінка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс України з процедур банкрутства 18 жовтня 2018 р. № 2597-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text> (дата звернення: 12. 04. 2024).
2. Бутирська І. А. Правовий статус учасників справи про банкрутство : Монографія. Чернівці Технодрук, 2017. 184 с.
3. Булижин І. В. Історичний розвиток неплатоспроможності та банкрутства: компаративний аналіз світового й українського досвіду. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету Сер: Юриспруденція*. 2015 № 17. том 2. С. 55–58.
4. Опенько Д. А. Історично-правова еволюція вчень про банкрутство. Сьомі юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції 19–20 травня 2011 року. К: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. С. 414–416.
5. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Навч. Посіб. Для студентів юрид. вузів та факультетів. Київ: Орлан, 2003. 307 с.
6. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. 2е вид. перероб. й доп. : Навч. посібник. К: Центр учбової літератури, 2008. 730 с.
7. Матвеева Т. О. Право давніх Афін. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя. Запорізький національний університет. № 8. 2021. С 20–24
8. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн: правові джерела: Навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 352 с.
9. Малышев К. И. Исторический очерк конкурсного процесса. СанктПетербург: Типография т-ва «Общественная польза», 1871. 455 с.
10. Шершеневич Г. Ф. Конкурсное право. 2-е изд. Казань :Типография Императорского Университета, 1898. 499 с.
11. Чорна Ю. В. Світові системи банкрутства: господарсько-правовий аспект: дис. канд. юрид. наук : 12. 00. 04 / Інститут економіко-правових досліджень НАН України. Київ, 2018. 292 с.
12. Гавриленко О. А. Історія держави і права України: хрестоматія-практикум :навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України напряму підготовки б. 030202 -«Міжнародне право». Х: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 309 с.
13. Чайковський А. С. Хрестоматія з історії держави і права України. Київ: Юрінком Інтер. 2003. 656 с.
14. Тюріна Ю. Становлення й розвиток законодавства щодо продажу майна банкрута. *Юридичний Вісник* 2020/2. С. 281–288.
15. Калюжний Р. А., Вовк В. М. Римське приватне право: [підруч. для вищ. навч. закл.]. Київ: «МП Леся», 2014. 240 с.
16. Яковлев О. О. Становлення та історичні етапи розвитку інституту банкрутства в Україні. *Університетські наукові записки*. 2010. № 2 (34). С. 140–148.
17. Субота А. І. Субота А. А. Розвиток та сучасність поняття банкрутства. *Бюлетень Міністерства юстиції України* 2014. № 5. С. 102–109.
18. Мартинюк О. В. Становлення та розвиток торгового права у Київській Русі. *Правничий часопис Донецького університету*. 2017. № 1–2. С. 64–72.
19. Грушевський М. Ю. Війми з жерел до історії України-Руси: до половини XI віка Львів: Накладом авт, 1895. 122 с.
20. Гаркави А. Я. Сказанія мусульмансихъ писателей славянахъ и рускихъ (съ половини VII века до конца X века по P.X). Сактпетербургъ: Типография Императорской академии наук. 1870. 308 с.
21. Шевченко А. С., Кудін С. В. Настюк А. А. Становлення та розвиток влади в Київській Русі в IX-XII ст. Вінниця:ТОВ «Твори», 2020. 468 с.
22. Хашматулла Бехруз. Порівняльне правознавство: Підручник. Одеса: Фенікс, 2009. 461 с.
23. Грушевський М. Ю. Історія України-Руси. Нью Йорк: «Книгоспілка». 1954. Т. 3. 586 с.